

**XX ASR AMERIKA ROMANLARIDA SUD JARAYONI VA SHAXS-
JAMIYAT ZIDDIYATINING BADIY TALQINI**

Xaydarova Umida Po'latovna

Toshkent davlat yuridik universiteti, Chet tillari kafedrası

XX asr Amerika adabiyoti dunyo madaniyatiga shaxs va jamiyat o'rtasidagi keskin to'qnashuvni eng kuchli badiiy shakllarda ifoda etgan ko'plab durdona asarlarni hadya etdi. Bu davr adabiyotida sud jarayoni shunchaki syujet elementi sifatida emas, balki jamiyatning o'z-o'ziga qaratilgan oynasi, milliy vijdonning sinov maydoni va shaxs erkinligining chegaralarini belgilab beradigan eng muhim institut sifatida talqin etildi. Amerika romannavislari sudni — huquq tizimining ichki maydoni sifatida emas — katta ijtimoiy, irqiy, sinfiy va ma'naviy ziddiyatlarning bir nuqtaga jamlangan ko'rinishi sifatida qabul qilishdi. Bu yondashuv adabiyotda shunday bir badiiy traditsiyani shakllantirdiki, unda har bir sud jarayoni bir vaqtning o'zida ham individual qahramonning, ham butun jamiyatning ustidan o'tkazilayotgan hukm sifatida o'qiladi.

XX asrning birinchi yarmida amerika adabiyotida ushbu mavzuni eng yorqin gavdalantirgan asarlardan biri — Teodor Drayzerning «Amerikan tragediyasi» («An American Tragedy», 1925) romanidir. Asar bosh qahramoni Klayd Griffits — oddiy ishchi oilasidan chiqqan, jamiyatning yuqori tabaqasiga ko'tarilishni orzu qilgan yigit — sevgilisi Roberta Aldenning o'limida ayblanadi va sud jarayoniga tortiladi. Drayzer bu sud jarayonini favqulodda batafsil va deyarli hujjatli aniqlik bilan tasvirlaydi: prokurorning siyosiy ambitsiyalari, advokatlarning strategiyalari, hakam hay'ati va matbuotning Klaydga bo'lgan munosabati — bularning barchasi orqali yozuvchi shuni ko'rsatadiki, sud zalida hukm chiqarilayotgan narsa nafaqat Klayd, balki butun amerikacha kapitalistik tuzumning birovning hayotini «muvaffaqiyat» va «muvaffaqiyatsizlik» formulasiga bo'ysundirgan tabiatining

o'zidir. Drayzer uchun fojeaning eng chuqur qatlamida shaxs va jamiyatning o'lka uzra cho'kkan tushlari o'rtasidagi keskin ziddiyat yotadi: jamiyat Klaydga muvaffaqiyatli bo'lishni o'rgatadi, ammo unga muvaffaqiyat eshigini ochib bermaydi; va aynan shu farq — fojeaning haqiqiy sababidir. Sud Klaydni qatl etadi, ammo Drayzer o'quvchini ishontiradiki, asl gunohkor — Klayd emas, ushbu yo'lda har qanday vositadan foydalanishga undagan ijtimoiy tuzum.

XX asr o'rtalariga kelib amerika adabiyotida sud va jamiyat ziddiyatining badiiy tasviri yangi bosqichga ko'tarildi. Garper Lining «Maynachini o'ldirish» («To Kill a Mockingbird», 1960) romanida bu mavzu irqiy adolat masalasi bilan chambarchas bog'lab tasvirlandi. Asar Alabama shtatidagi kichik shahar misolida, advokat Atticus Finchning afro-amerikalik Tom Robinsonni qiz bolaga tajovuz qilishda ayblangan paytda himoya qilishi orqali rivojlanadi. Sud jarayonining markaziy sahnasi adabiyot tarixidagi eng kuchli sahnalardan biri sifatida tan olingan: Atticus barcha dalillarni keltirib, hakam hay'atining oldida Tomning aybsizligini isbotlaydi, biroq hakam hay'ati — oqdar erkaklardan iborat — baribir uni aybdor deb topadi. Garper Li bu sahna orqali XX asr Amerika jamiyatining markaziy yarasini — huquqiy tenglik va amaliy tenglik o'rtasidagi tubsiz jarni — ochib tashlaydi. Sud bu yerda haqiqatni qaror toptirish vositasi sifatida emas, balki jamiyatdagi mavjud xurofotlarni qonuniylashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi, va aynan shu nuqtada Lining fojeaviy yondashuvi eng kuchli badiiy ta'sirini hosil qiladi. Atticus boshchiligida shaxs jamiyatning kollektiv noto'g'ri qarorlariga qarshi turadi, ammo shaxsning bu kurashi ko'pchilik tomonidan tan olinmaydi — va shu tariqa shaxs-jamiyat ziddiyatining eng achchiq, yechimsiz shakli yuzaga keladi.

— huquqiy, axloqiy, irqiy va ijtimoiy nuqtai nazardan — tahlil qiladi va o'quvchini hech qanday osongina javobga olib kelmaydi. Sud jarayoni roman markazida turadi, biroq Grisham, xuddi Garper Li singari, yakuniy hukm — hakam hay'atining qarori — ortida turgan jamiyatning og'ir, asrlardan beri hal etilmagan irqiy ziddiyatini o'quvchining ko'z o'ngiga olib chiqadi. Yechim bu yerda — oqlanish bo'lib chiqsa-da — hech qachon to'liq emas: roman oxirida o'quvchi tushunadiki, jamiyatning o'zi hali sud zalida hukm chiqarilmagan.

Norman Meylarning «Jalldning qo'shig'i» («The Executioner's Song», 1979) romani bu mavzuni yana boshqacha tomondan yoritadi. Asar haqiqiy shaxs — Geri Gilmor degan jinoyatchining qatl etilishi tarixiga asoslangan bo'lib, qahramonning o'zi oxir-oqibat o'lim jazosini qabul qilishni so'raydi va apellyatsiya berishdan bosh tortadi. Meyler bu g'ayrioddiy holatni Amerika ijtimoiy tarixi va shaxsiy iroda fenomenologiyasi nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi. Yozuvchining badiiy yondashuvi shundaki, u Gilmorni biron bir tarafga — na qahramonga, na qurbonga, na butunlay gunohkorga — sig'dirmaydi. Sud jarayoni romanda ikkilamchi ahamiyatga ega: asosiy diqqat — Gilmorning qatl kunini kutib o'tirgan paytlardagi ichki dunyosiga, uning oilasi, jurnalistlar va huquqshunoslar bilan munosabatlariga qaratiladi. Meyler shu orqali XX asr Amerika jamiyatining bir muhim xususiyatini — jamiyat shaxsdan har qachongiga to'liqroq voz kechishini va oxir-oqibat shaxsning o'zi o'z hayotidan voz kechishni so'rashini — fojeaviy darajada ifodalaydi. Ushbu romandagi shaxs-jamiyat ziddiyati o'zining eng o'tkir va eng nozik shaklini topadi: shaxs jamiyatga qarshi kurashishni emas, balki undan oxir-oqibat ketishni tanlaydi.

XX asr oxirlariga kelib, Skott Turov, Jon Grisham va boshqa bir qator yozuvchilarning ijodlari bilan birga, amerika adabiyotida sud jarayoni mavzusi

yangi bir ko'rinish kasb etdi: u endi shunchaki adolat va adolatsizlik o'rtasidagi to'qnashuvning maydoni emas, balki butun jamiyatning ma'naviy va siyosiy zamonaviyligining ko'rsatkichi sifatida talqin qilinadi. Bu yangi bosqich adabiyotining markaziy mavzusi — huquq tizimining murakkablashishi va shu murakkablashish ortida shaxsning yo'qolib borish xavfidir. Zamonaviy korporativ jinoyatlar, irqiy va gender asosidagi ziddiyatlar, ommaviy axborot vositalarining sud jarayoniga ta'siri — bularning barchasi yangi muharrirlarning asarlarida muhim badiiy element sifatida yuzaga keldi. Shu ma'noda XX asr oxiridagi amerika romani Drayzer, Garper Li, Kapote va Meylarning izlanishlarini muvaffaqiyatli davom ettirdi, ammo unga zamonaviy jamiyatning yangi muammolarini, jumladan global iqtisodiy va texnologik o'zgarishlar fonida shaxs erkinligining yangi chegaralarini qo'shdi.

XX asr Amerika romanlarida sud jarayoni va shaxs-jamiyat ziddiyatining badiiy talqini umuman olganda bir necha o'zgarimas xususiyatlarga ega. Birinchidan, sud zali deyarli har doim teatrlashtirilgan maydon sifatida — jamiyatning kollektiv kechinmalarining quyma manzarasi — ko'rsatiladi. Ikkinchidan, sud hukmi hech qachon yakuniy haqiqat sifatida qabul qilinmaydi: yozuvchilar deyarli har doim huquqiy adolat va axloqiy adolat o'rtasidagi farqni o'z asarlarining markaziga qo'yadilar. Uchinchidan, shaxs ko'pincha jamiyatga qarshi yolg'iz qoladi — advokat bo'ladimi, ayblanuvchi bo'ladimi, qurbon bo'ladimi — va uning yolg'izligi orqali butun bir tuzumning fojeaviy bosimi tasvirlanadi. To'rtinchidan, yechim deyarli hech qachon to'liq bo'lmaydi: roman tugaganda ham qahramon ham, jamiyat ham haqiqiy tinchlikka erisha olmaydi, bu esa amerika adabiyotining keyingi avlodlari uchun yangi savollarni ochiq qoldiradi.

Bunday badiiy traditsiyaning ahamiyati nafaqat amerika, balki butun dunyo adabiyoti uchun muhimdir. XX asr Amerika romannavislari sud jarayoni mavzusini gumanistik adabiyotning eng baland mavzulari qatoriga qo'yib, uni o'zining eng nozik psixologik va falsafiy chuqurligida tahlil qilishni o'rgandilar. Drayzardan Meylergacha bo'lgan davr ichida bu adabiyot shuni isbotladiki, sud zali — oddiy huquqiy maydon emas, balki jamiyatning o'z-o'ziga qarshi turishining badiiy maydoni; va aynan shu maydonda yozuvchi shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning eng murakkab, eng yashirin qatlamlarini ochib berishi mumkin. Aynan shu sababli XX asr Amerika romanlaridagi sud va shaxs-jamiyat ziddiyatining badiiy talqini — jahon adabiyotining o'lmas merosi qatorida munosib o'rin egallaydi va zamonaviy adabiyot tahlilchilari uchun bitmas-tuganmas ilmiy material bo'lib qolaveradi.